

УДК 379.85

МОЗГОВИЙ А. А.

**ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНУ ТИПОЛОГІЮ МАЛИХ МІСТ
(НА ПРИКЛАДІ МАЛИХ МІСТ ПОДІЛЬСЬКОЇ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ)**

Протягом існування людської цивілізації, в різних історичних та географічних умовах, фундаментальною ознакою соціально-економічного прогресу було і залишається зростання ролі міст у розвитку суспільства. Адже людська цивілізація, незважаючи на все розмаїття культур, є цивілізацією міст. Процес зростання ролі міст в суспільному поступі у XX ст. набув яскраво вираженого вигляду і глобальності, отримавши ім'я урбанізації. Під впливом розвитку продуктивних сил, соціального та науково-технічного прогресу відбулося розширення меж географічного поділу праці, зростання продуктивності праці, збільшення територіальної та соціальної рухомості населення, що, у свою чергу, викликало бурхливий розвиток і ріст міст. І дійсно, явище урбанізації найчастіше пов'язують зі зрушеннями у міському розселенні, а її прояви зі змінами у міському середовищі, але такий підхід не розкриває складності й масштабності процесу, що став важливим фактором розвитку сучасної цивілізації. Теперішня урбанізація охопила практично всі сфери життя суспільства, каталізує і є “сприятливим” середовищем поширення процесів глобалізації, саме урбанізація створила передумови для переходу індустріальних суспільств до якісно нового рівня розвитку – постіндустріального інформаційного суспільства.

Як і будь-який глобальний суспільний процес, урбанізація має свої регіональні й локальні рівні прояву та особливості. Територія України була залучена до процесу урбанізації пізніше, ніж країни Західної Європи, де це явище, власне, зародилося; це пов'язано з відносно пізнім закріпленням в Україні капіталістичних виробничих відносин і початком індустріалізації. Фактично, з кінця XIX ст. і протягом XX ст. урбанізація в Україні мала екстенсивний характер, тобто ріст міст і розвиток міської мережі прямо залежали від нарощення індустріальної бази країни – освоєння природних ресурсів та будівництва нових об'єктів матеріального виробництва. “Такий шлях відрізняється швидкими темпами зростання міського населення і виникненням багатьох нових міст, зосередженням несільськогосподарських функцій переважно в містах, переважання у загальному прирості чисельності міських жителів вихідців із сіл” [7 ;199].

Екстенсивна урбанізація відіграла свою важливу роль у формуванні міського розселення, мережі міст та утворенні міських агломерацій на території України, однак демографічна і глибока соціально-економічна кризи 90-х рр. XX ст. засвідчили неможливість подальшого розвитку урбанізації в нашій країні екстенсивним шляхом. Зараз Україна стоїть на порозі інтенсивного шляху урбанізації. Звичайно, що буде тривати процес зростання кількості, у першу чергу відносною, міського населення та збільшення числа міст – за рахунок переходу до цієї категорії інших населених пунктів; але головний акцент має бути перенесений на вдосконалення існуючої системи розселення. Національна система розселення має розвиватися “не так у ширину, як у глибину – шляхом якісного вдосконалення і подальшого перетворення міських поселень, ускладнення форм та систем урбанізаційних структур у межах охоплених містами територій [7;199-200]. Принагідно зауважимо, що абсолютна більшість міст (349 з 451, це 77% (на 1.01.01)

[11]) України є малими.

З вищезазначеного стає очевидним, що проблема соціально-економічного розвитку малих міст постає сьогодні у новій якості і за теперішніх важких соціально-економічних умов трансформації українського суспільства, ця проблема набула ще більшої гостроти, ніж у роки радянської влади. Мале місто надалі не можна розглядати як перехідну форму розселення або як потенційно велике місто, не можна судити про перспективність, чи неперспективність його розвитку на основі наявності можливостей для розміщення промислових потужностей. Головна увага держави у регіональній та міській політиці має бути приділена збереженню цієї категорії міст саме як малих, що мають унікальне міське середовище, та переході їх на багатофункціональну основу розвитку, що має проявлятися в ускладненні структури й розширенні спектру міських функцій. Формування цілеспрямованої політики з боку держави у зазначених напрямках не уявляється можливим без поглибленого вивчення величезної за чисельністю та строкатою за своїм генетичним і функціональним складом категорії поселень якими є малі міста. Складність об'єкта посилюється регіональними відмінностями, а також тим, що малі міста є елементами різних за таксономічним рівнем, ступенем сформованості та агломерованості систем розселення.

Проблематика малих міст, що з отриманням Україною незалежності постала у новому світлі – світлі побудови цілісної національної системи розселення, знайшла відгук у працях вітчизняних географів. Проблеми соціально-економічного розвитку міських поселень, зокрема малих міст, і окреслення шляхів їх перспективного розвитку, були розлого висвітлені у дисертаційних дослідженнях П.С. Коваленка [6] та Ткача Д.В. [10]. Аналіз місця малих міських поселень в територіальній структурі розселення держави було здійснено у ряді праць Доценка А.І. [2,3,4]. Слід згадати дисертаційні дослідження й публікації, що з'явилися останнім часом, наступних авторів: Желюк Т.Л. [5], Слащук А.М. [9], Юрченко С. [2]. В їх роботах безпосередньо чи побіжно аналізується роль малих міст у соціально-економічному розвитку регіонів, розглядається проблемність цієї категорії поселень та пропонуються заходи щодо їх економічної активізації.

Одначе, на наш погляд, недостатньо уваги в сучасній суспільно-географічній літературі приділяється: висвітленню значення малих міст в системах розселення різного таксономічного рівня; обґрунтуванню їх ключової ролі в системі зв'язків “місто – село”; дослідженню функціонального розвитку цієї категорії поселень в умовах трансформації суспільства; виявленню регіональних особливостей соціально-економічного розвитку малих міст; класифікації цієї величезної і такої специфічної групи поселень за демографічними, економічними, соціальними та ін. ознаками, і, нарешті, розробці типології малих міст на основі їх функціонального характеру та міського потенціалу для потреб перспективного керованого розвитку. Саме питанню класифікації та типології малих міст присвячена наша наукова розвідка. Територіально об'єкти нашого суспільно-географічного дослідження розташовуються в межах Подільської регіональної системи розселення.

Завданнями даної публікації було визначено: виявити сутнісні риси і структуру міста як системи, а також засобами наукової систематизації, на прикладі малих міст Подільської регіональної системи розселення, створити основу для розробки функціональної типології малих міст.

Поділля не дарма було обрано територією нашого суспільно-географічного дослідження. Подільська регіональна система розселення має у своєму складі 3 субрегіональні обласні системи: Вінницьку, Тернопільську та Хмельницьку, її площа

становить 60,9 тис.км², що складає приблизно 11% території України. Центром її визначено м. Хмельницький [3:76-78] (261,6 тис.чол. на 1.01.01р.[11]) В межах Подільської регіональної системи розселення на 1.01.01 р знаходиться 4018 населених пунктів (13% від усіх поселень України), в яких мешкає 4397,4 тис.чол. (9 % населення України). Серед регіональних систем розселення Подільська є найменш урбанізованою – менше половини населення проживає в міських поселеннях (49%).

Подільська регіональна система розселення є надзвичайно привабливою для подальшого геоурбаністичного вивчення. Адже в межах даної системи розселення малі міста проявляють себе чи не найяскравіше, порівняно з іншими регіонами України. З 48 міст Поділля 43 є малими, тобто з чисельністю населення до 50 тис.чол., в них проживає 42% (на 1.01.01р.) населення міст регіону. Мережа даної категорії поселень тут є добре розвиненою і майже рівномірно розосередженою, крім того, малі міста Подільської регіональної системи розселення не залучено до міських агломерацій – вони не поглинуті потужними міжселищними зв'язками, де невеликим міським поселенням відведено другорядну роль, а це, у свою чергу, дає змогу досліджувати їх розвиток у найбільш “чистому” вигляді. Абсолютна більшість з них (38 з 43 міст) стоять на чолі адміністративного району або ж є містами обласного рівня підпорядкування, тобто виконують функції “локальної столиці” певної території.

При поглибленому суспільно-географічному вивченні такої чисельної та розмаїтої за своїм складом групи поселень, котрими є малі міста, незамінної ролі набувають загальнонаукові принципи системності, історизму та об'єктивності, що складають концептуально-методологічну основу дослідження. Великого значення при вивченні складноорганізованих об'єктів набуває метод наукової систематизації та її види [1: 45-47]. Спробуймо окреслити основні риси міста як системи.

Грунтуючись на вищезазначених наукових принципах, складноорганізована соціально-економічна система, якою є місто, характеризується як множинність елементів – одиниць наукового аналізу, що мають функціональні зв'язки і знаходяться у певній взаємозумовленості. Умовою відносно автономного функціонування і розвитку міста є цілісність його як системи, що забезпечується системоутворюючими зв'язками. У свою чергу, структурна й функціональна неоднорідність спонукає до виділення в системі підсистем – елементів-носіїв системоутворюючих зв'язків.

Виходячи з сучасного суспільно-географічного уявлення про місто, воно є сукупністю трьох основних підсистем: населення, економічної бази та сфери життєзабезпечення. Через свою структуру місто розкривається як унікальна система, що поєднує в собі природні, соціальні та техногенні елементи.

Населення — головна складова підсистема будь-якого міста, що визначає організацію і параметри інших підсистем. Показник чисельності населення завжди був одним з основних, що характеризують місто, т.я. саме населення є тим активним і найбільш рухливим, як у просторі так і у часі, елементом, що здатний перебудовувати структурну та функціональну організацію інших підсистем міста.

До економічної бази, як підсистеми, входять елементи, що виконують містоутворюючі і містообслуговуючі функції. Відзначимо, що різниця між ними є принциповою, межа доволі умовною, а у деяких випадках розмитою. Містоутворюючі галузі характеризують функціональне “обличчя” міста, його спеціалізацію, місце в територіальному поділі праці, внесок певного міста у задоволення потреб країни, регіону, його безпосереднього поселенського оточення.

Містообслуговуючі галузі існують для задоволення потреб самого міста, його населення. Вони виробляють продукцію або послуги, що споживаються на місці. Важливим в сучасних умовах є розуміння того, що економічна база міста може формуватись не тільки на основі розвитку промислового виробництва, але й на основі галузей невиробничої сфери.

Сфера життєзабезпечення містить в своїй структурі різноманітні галузі соціальної та виробничої інфраструктури, що забезпечують життя населення і функціонування економічної бази конкретного міста.

Місту як системі є притаманною динамічність функціонування, що проявляє себе через концентрацію на обмеженій території об'єктів, котрі активно взаємодіють. Динамізм розвитку знаходить прояв у адаптації планувальної структури до нових умов, у переплануванні вулиць, у прокладанні нових магістралей, створенні нових промислових, науково-виробничих зон та житлових районів, оновленні забудови.

Функціональний розвиток можна розглядати як процес саморозвитку міста, одну з основ його безперервної еволюції, що проявляється у неперестанній трансформації його функціональної структури. Цей саморозвиток, як не парадоксально, в першу чергу зумовлений зовнішніми впливами, що можна розглядати як прояви саморозвитку систем більш високого рангу (регіону, країни та ін.).

У сучасній науці широко застосовується метод типологізації, що базується на виявленні найістотніших властивостей об'єктів. Типологія міст взагалі, і малих міст зокрема, необхідна для того, щоб визначити місце даного населеного пункту в територіальній організації суспільства. Вона дозволяє виявити в кожному з них найбільш сутнісне, що створене загальними закономірностями розвитку. Тип міста — це коротка, гранично стиснута характеристика, своєрідна формула. Однак, сформулювати таку формулу досить складно.

Передує типології інший вид наукової систематизації – класифікація — розподіл міст за якоюсь однією ознакою: чисельністю населення, економіко-географічним положенням, часом виникнення та ін. Типологія ж — розподіл міст за типами — базується на поєднанні декількох ознак. Її можна назвати класифікацією за типом, тобто найвищим рівнем класифікації.

Типології міст розроблялися в основному ґрунтуючись на економіко-географічних позиціях. При цьому на перший план виступають ознаки, що пов'язані з містоутворюючими функціями міста, а також його економіко-географічне положення. А такі питання, як властивості міського середовища, соціально-культурний потенціал міста, спосіб життя населення та ін., основою для типології не слугували. Якоюсь мірою це пояснюється недостатністю статистичної бази, без якої неможливо отримати показники, потрібні для розробки відповідної типології.

Функціональна типологія міст є найбільш розповсюдженою. Ключова роль в ній відводиться містоутворюючим функціям. В побудові функціональних типологій набувають особливої ваги наступні ознаки: ступінь розвинутості функціональної структури, територіальний зміст функцій, економіко-географічне положення.

1) Ступінь розвинутості функціональної структури, ступінь складності функціональних сполучень. За цією ознакою виділяються категорії однофункціональних міст та багатофункціональних міст. Їх багато, не зважаючи на те, що така схильність до однієї функції суперечить сутності справжнього міста. Однофункціональні міста, в свою чергу, можна поділити на дві великі групи: міста,

що спеціалізуються на виробничих функціях та центри невиробничих функцій.

Зауважимо, що серед малих міст Поділля є найбільш розповсюдженою категорія багатофункціональних міст. Це міста — місцеві центри. Вони знаходяться в тісному контакті з оточуючим районом, зосереджують підприємства з переробки місцевої сировини і обслуговують населення і господарство свого оточення у транспорту, будівельному, культурно-побутовому відношеннях, що і визначає їх багатофункціональність.

Як правило, чим більше місто, тим яскравіше в ньому виражено багатофункціональність. Ступінь розвинутої функціональної структури знаходиться у прямій залежності з величиною міста, що виражається в першу чергу за допомогою показника людності, тобто чисельності населення. Крім того, людність — це взагалі інтегральний показник значимості міста, й за ним стоїть достатньо стійке поєднання містоутворюючих параметрів і характеристик.

В геOURBANІСТИЦІ прийнято наступну класифікацію малих міст за їх величиною [7:169]: 20-50 тис.чол. — напівсередні міста (таких на Поділлі 15); 10-20 тис.чол. — власне малі міста (їх в межах Подільської регіональної системи розселення нараховується найбільше 19); менше 10 тис.чол. — найменші міста (таких населених пунктів на Поділлі 9).

Визначені у відповідності з цією класифікацією кількісні рубежі пов'язані зі зміною якісного характеру. В містах з населенням 20-50 тис.чол. риси “локальних столиць”, що притаманні малому місту, набули найяскравішого виразу, межа чисельності населення у 10 тис. чол. є своєрідним порогом “законності” надання статусу міста населеному пункту.

2) Територіальний зміст функцій. Якщо функціональна типологія базується на статистичних даних, що характеризують ступінь виразу тієї або іншої функції, співвідношення функцій, тоді цю типологію не можна називати географічною, вона є економіко-статистичною. Географічною ж вона стає тоді, коли в ній враховані такі критерії, як економіко-географічне положення міста й територіальний зміст функцій, тобто територіальний прояв тієї чи іншої функції, орієнтація її зв'язків. У місцевого центру діяльність обмежується рамками невеликого району, що його оточує.

Територіальний зміст функцій — це картина основних зв'язків міста з тими чи іншими районами і центрами, його входження до системи внутрішньорайонних, міжрайонних, а для крупних центрів — загальнодержавних і світогосподарських зв'язків.

3) Економіко-географічне положення є важливою типологічною ознакою. Розвиток функцій, що виконує місто, формування функціональної структури, в сутності, є реалізацією його економіко-географічного положення (ЕГП). Це специфічний ресурс розвитку міста. Відповідність функцій міста його ЕГП — ознака того, що місто розвивається природно. Співставлення розвинутої і набору функцій дає можливість охарактеризувати ступінь використання ЕГП як ресурсу, вказує на перспективні можливості.

ЕГП — дуже складна категорія, а її видів існує безліч. Для типології найбільше значення має транспортно-географічне положення, тобто положення відносно транспортних шляхів. Можна класифікувати положення малих міст в вузлах транспортних магістралей, в тому числі на схрещенні різних видів транспорту, положення на магістральній лінії, на тупиковій гілці, нарешті, осторонь від основних шляхів сполучення.

Наведені методологічні й методичні засади слугували базою для вивчення Пітюренком Ю.І. [8] функціональних особливостей і розвитку малих міст України, Поділля зокрема, та виділення серед них наступних функціональних типів: багатгалузеві промислові центри міжрайонного значення; центри електроенергетики міжрайонного значення; одногалузеві (спеціалізовані) промислові центри районного значення; промислово-транспортні центри міжрайонного та районного значення; транспортно-промислові центри міжрайонного та районного значення; міста з переважним значенням курортно-оздоровчих функцій; організаційно-господарські та культурно-побутові центри сільськогосподарських районів. Основні функціональні типи поділяються на підтипи за чисельністю населення та за потенціалом і перспективами розвитку. Однак, за декілька десятиліть, що минули з часу створення вищенаведеної типології, відбулись істотні зміни у політичному та соціально-економічному житті України. Радикальні економічні й соціальні зміни останнього десятиріччя спонукають нас до перегляду існуючих типологій міст.

Функціональна типологія дозволить дати різнобічну, синтетичну характеристику певним типам міст. Спираючись на такі типологічні характеристики та співставляючи їх з умовами та потенціалом конкретного малого міста, є можливим обґрунтування напрямів і перспектив соціально-економічного розвитку малих міст Подільської регіональної системи розселення.

1.Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. – К.: Либідь, 1996. – 320 с. 2.Доценко А.І. Районування розселення як проблема удосконалення його територіальної організації // Український географічний журнал. – 2001. – №1. – С.16-21. 3.Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. – К.: Наукова думка, 1994. – 196 с. 4.Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія і практика): Дис... док. геогр. наук: 11.00.02. – К., 1997. – 449 с. 5.Желюк Т.Л. Планування соціально-економічного розвитку регіону (на прикладі Тернопільської області): Дис... канд. екон. наук: 08.02.03. – К., 1999. – 250 с. 6.Коваленко П.С. Экономико-географические проблемы городских поселений Украины: Дис... док. геогр. наук в форме науч. доклада: 11.00.02. – К., 1992. – 64 с. 7.Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії. – К.: Знання, 2000. – 204 с. 8.Питюренко Е.И. Территориальные системы городских поселений УССР. – К.: Наукова думка, 1977. – 205 с. 9.Слащук А.М. Місцеві економічні центри у господарському розвитку обласного мезорайону (на прикладі Волинської області): 11.00.02. – К., 2000. – 212 с. 10.Ткач Д.В. Економіко- і соціально-географічні проблеми розвитку малих міських поселень (на матеріалах Тернопільської області): Дис... канд. геогр. Наук: 11.00.02. – Львів, 1995. – 252 с. 11.Чисельність наявного населення України на 1 січня 2001 року. — К.: Держкомстат, 2001. – 111 с. 12.Юрченко С. Сучасні проблеми розвитку малих та середніх міст в Україні (на прикладі Харківської області) // Україна та глобальні процеси: географічний вимір. – 2001. – Т.1. – С.116-118.

The publication is devoted to the problem of use of science systematisation for geographical research of towns. Much attention was drawn to the problem of investigation of functional typological of towns of Podiliya.